

**КАРА-КОЙ ӨРӨӨНҮНҮН ТУРИСТТИК ЖАКТАН МААНИГЕ ЭЭ ЧӨП СЫЯКТУУ
ГҮЛДҮҮ ӨСҮМДҮКТӨРҮНҮН КӨП ТҮРДҮҮЛҮГҮ ЖАНА АЛАРДЫН
ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ**

МНОГООБРАЗИЕ ТРАВЯНИСТЫХ ЦВЕТКОВЫХ РАСТЕНИЙ ДОЛИНЫ КАРА-КОЙ, ОБЛАДАЮЩИХ ТУРИСТИЧЕСКИМ ЗНАЧЕНИЕМ И ИХ ОСОБЕННОСТИ

**VARIETY OF HERBAL FLOWER PLANTS OF THE KARA-KOY VALLEY WITH
TOURIST SIGNIFICANCE AND THEIR FEATURES**

Аннотация. Кара-Кой орөөнүнүн аймагында таралган (Алай кырка тоосу) чөп сыйактуу тиричилк формадагы гүлдүү өсүмдүктөрдүн 45 түрү туризмди уюштуруу жасынан өздөрүнүн салымдарын кошушаары, туристтердин көңүлүн өзүнө буруучу тигил же бул касиеттерге ээ экендиктери текталды жана алардын жылдын ичинде айлар боюнча таасир этүү мөөнөттөрү көрсөтүлдү.

Аннотация. Приводятся данные о 45 видах цветковых растений, которые обитают на территории бассейна реки Кара-Кой (Алайский хребет), имеющие травянистую жизненную форму, вносящие весомый вклад при организации туризма, как объект, обладающий теми или иными свойствами, привлекающее внимание туристов и указаны сроки их действия по месяцам года.

Abstract. The article provides data on 45 species of flowering plants that live on the territory of the Kara-Koy river basin (Alai ridge), having a herbaceous life form, making a significant contribution to the organization of tourism, as an object with certain properties, attracting the attention of tourists and indicated terms of their validity by months of the year.

Ачкыч сөздөр: түр, тукум, уруу, туристтердин көңүлүн өзүнө буруучу.

Ключевые слова: вид, род, семейство, привлекательные для туристов.

Key words: species, genus, family, attractive to tourists.

Кыргызстандын табигый ресурстарынын бараандуу бөлүгүн анын аймагында кездешүүчү өсүмдүктөрдүн көп түрдүүлүгү, алардын өздөрүнө гана мүнөздүү болгон түрдүү чарбалык, медициналык, экологиялык, эстетикалык касиеттери, тоолуу аймактардын аркыл фитоценоздорун калыптандырууга таксономиялык бирдик катары катышканыктары түзүштөт [1, 368 б; 2, 84-87-б.; 3, 9-67-б.]. Булардын ичинде кооз, өзгөчө түзүлүштөгү, өзүнө гана мүнөздүү эстетикалык жана башка адамдын жан дүйнөсүнө жагымдуу таасир этүүчү касиеттери бар өсүмдүктөрдүн түрлөрү тоолуу аймактарда туризмди өнүктүрүүнүн базистик булагы болуп саналышат. Анткени, алар жогоруда белгиленгендей өзгөчө касиеттери менен туристтерди өздөрүнө тартуучулук мүмкүндүктөргө ээ болушат. Ошондуктан, туристтерди өздөрүнө тартуу мүмкүнчүлдүгү бар табигый шарттарда өсүүчү өсүмдүктөрдүн көп түрдүүлүгүн, алардын ботаникалык өзгөчөлүктөрүн, декоративдик жана башка касиеттерин окуп үйрөнүү ботаниканын эң актуалдуу маселеринин бири болуп саналат.

Изилдөөнүн максаты: Кара-Кой өрөөнүнүн аймагында кездешүүчү, туристтерди тигил же бул касиеттери менен өзүнө тартуу мүмкүндүктөрүнө ээ болгон табигый шарттарда өсүүчү өсүмдүктөрдүн көп түрдүүлүгүн, алардын ботаникалык мүнөздөмөлөрүн, ескөн жерлеринин шарттарынын жагдайларын, Кыргызстандын аймагы боюнча таралуусун, чарбалык, экологиялык, эстетикалык маанилүүлүгүн окуп үйрөнүү жана алардын мүмкүнчүлүктөрүн ачып көрсөтүү.

Изилдөөнүн маселелери төмөндөгүлөр:

- Кара-Кой өрөөнүнүн аймагына илимий изилдөөчү маршруттук экспедицияларды уюштуруу;
- Өсүмдүктөрдү табигый шарттарда окуп үйрөнүү, алардын ботаникалык мүнөздөмөлөрүн жазуу, өскөн жерлеринин шарттарын үйрөнүү, фотосүрөттөрүн алуу, чарбалык касиеттерин ачыктоо;
- Ар бир түрдүн туристтерди өзүнө тартуучулук мүмкүндүктөрүн тактоо, алардын вегетациялык мөөнөттөрүн белгилөө;
- Алынган маалыматтарды камералык шарттарда иликтөө жана тыянактарды чыгаруу.

Изилдөөнүн методу катары маршруттук экспедициялардын шарттарында жалпыга маалым болгон усулдардын негизинде өсүмдүктөрдү табигый шарттарда окуп үйрөнүү салалды.

Изилдөөнүн материалы катары кызмат кылган Кара-Кой өрөөнүндө декоративик касиеттүү, туристтердин көнүлүн өзүнө буруучу өсүмдүктөр систематикалык жактан алып караганда төмөндөгү бөлүмдөрдүн, класстардын, уруулардын жана тукумдардын өкүлдөрү болуп саналышат (1-жадыбал).

Кара-Кой өрөөнүнүн аймагында туристтик жактан маанилүү, туристтерди тигил же бул касиеттери боюнча өздөрүнө көнүлүн бурдуруучу чөп сыйктуу тиричилик формасына ээ өсүмдүктөрдүн түрлөрү жалпысынан 45 түрдү түзүү (1-жадыбал). Эсепке алынган 45 түр Жабык уруктуулар бөлүмүнүн, бир үлүштүүлөр жана эки үлүштүүлөр класстарынын өкүлдөрү болуп саналышат. Алар 19 уруунун курамына кирген 43 тукумга тиешелүү болушат. Тукумдардын жана түрлөрдүн санынын көп сандуулугу боюнча Чанактуулар уруусу – Leguminosae (7 тукум, 7 түр), Лютик гүлдүүлөр уруусу – Ranunculaceae (6 тукум, 6 түр) жана Лилия гүлдүүлөр уруусу – Liliaceae (5 тукум, 6 түр) өзгөчөлөнүштөт. Ал эми калган уруулар 1ден 3 көчейин сандагы тукумдарды жана түрлөрдү кармашат. Тукумдардын дээрлик баары бирден гана түрлөр менен өкүлчүлүк кылышат. Егемигүс – Чырыч жана Potentilla – Сарыказ таман тукумдары гана бул эрежеден сыртта болушуп 2ден түрлөрү өкүл болушат.

Туристтердин көнүлүн өзүнө буруп, тартуучу касиеттери жана өзгөчөлүктөрү боюнча үйрөнүлгөн түрлөрдү төмөндөгүдөй топторго ажыратуу орундуу болуп саналат:

- гүлү, гүл тобу, гүл бүчүрлөрү боюнча өзгөчө белгилеринин болушу, кооздугу, алардын жытынын жагымдуулугу – 33 түр;
- мөмөсү, мөмө топтомдору боюнча өзгөчө белгилеринин болушу, кооздугу – 6 түр;
- өскөн чөлкөмдүн ландшафтын калыптандырууга катышуусу, өзгөчө топтолуштарды пайда кылуусу, эрте жазда гүлдөшү – 21 түр;
- вегетативик органдарынын өзгөчө түзүлүшү, тиричилик формасынын башкалардан айрымаланып турушу – 7 түр;
- тигил же бул денгээлде дарылык касиеттерге ээ экендиги – 8 түр;
- жегенге жарамдуу сабактары, жалбырактары ж.б. вегетативик органдары, витаминдерди кармашы – 2 түр;
- тоют, бал берүүчү же башка чарбалык маанигэ ээ касиеттеринин болушу – 5 түр.

Эсепке алынган түрлөрдүн Кара-Кой өрөөнүнүн аймагындагы фитоценоздордун типтери боюнча бөлүштүрүлүшүндө, чарбалык мааниси боюнча топторго бириктируүдө, туристтердин көнүлүн өзүнө буруп, тартуучу касиеттери жана өзгөчөлүктөрү боюнча топторго ажыратууда бир эле түр бир же бир нече топтордун курамына кириши мүмкүн. Мисалы, Rheum wittrockii – Виттрок ышкыны бийик чөптүү шалбааларда, чөптүү жана таштак беттерде кездешет, анын тамырларын ийлегич жана бойок катары пайдаланышат, жаш сабактарын жана жалбырак саптарын жагымдуу кычкыл даамы учун тамак катары колдонушат, жагымдуу, витаминдүү гүл алып жүрүүчү сабагы – боткогу, кооз гүл тобунун бүчүрү, ак-кызыгымтыл гүл тобу, кыпкызыл мөмө топтомдору, сары тамыр сабагы туристтердин көнүлүн өзүнө бурат.

1-жадыбал – Кара-Кой дарыясынын өрөөнүнүн аймагында туристтик жактан маанилүү өсүмдүктөрүнүн туристтерди өздөрүнө тартуусунун айлар боюнча мүмкүнчүлүктөрү

№	Тукумдун, түрдүн аталышы	Туристтерди өзүнө тартуучу айлар								
		II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	
1	<i>Stipa capillata</i> L. – Чачылуу көдөө, кылкан						+	+		
2	<i>Festuca rubra</i> L. (<i>F. kirilovii</i> Steud.) – Кызыл бетеге (Кызылот)				+	+	+			
3	<i>Colchicum luteum</i> Baker – Сары колхикум			+	+					
4	<i>Eremurus robustus</i> (Regel) Regel – Зор түптүү чырыч					+	+	+		
5	<i>E. tianschanicus</i> Pazij et Vved. ex Golosk. – Тянь-Шань чырычы					+	+	+		
6	<i>Gagea filiformis</i> (Ledeb.) Kar. et Kir. – Жиптей каз пияз			+	+					
7	<i>Allium platyspathum</i> Schrenk (<i>A. amblyophyllum</i> Kar. et Kir.) – Жазы кабыктуу пияз					+	+			
8	<i>Tulipa ferganica</i> Vved. – Фергана жоогазыны			+	+					
9	<i>Ixiolirion tataricum</i> (Pall.) Herb. – Татар чөпжыяры			+	+					
10	<i>Crocus alataicus</i> Regel et Semen. – Ала-Тоо шафраны, байчечекейи	+	+	+						
11	<i>Iridodictyum kolpakowskianum</i> (Regel) Rodionenko (<i>Iris kolpakowskiana</i> Regel) – Колпаков иридодиктиуму, сыйагұлу		+	+	+					
12	<i>Dactylorhiza salina</i> (Turcz. ex Lindl.) Soó (<i>Orchis salina</i> Turcz. ex Lindl., <i>O. knorreringiana</i> (Kraenzl.) Czerniak. ex Nikitina) – Шорчул арала, ятрышник, салеп				+	+	+			
13	<i>Rheum wittrockii</i> Lundstr. – Виттрок ышкыны				+	+	+	+		
14	<i>Chenopodium foliosum</i> Aschers. – Көпжалбырактуу шакарчөп					+	+	+		
15	<i>Silene brahuica</i> Boiss. (<i>S. crispans</i> auct. non Litv.) – Брагай чайыргұлу				+	+	+	+		
16	<i>Dianthus kuschakewiczii</i> Regel et Schmalh. (<i>D. Tianschanicus</i> Schischk.) – Кушакевич чегегұлу, Келингұл				+	+	+	+		
17	<i>Paeonia hybrida</i> Pall. (<i>P. intermedia</i> C.A.Mey.) – Аргын чымылдығы				+	+				
18	<i>Trollius altaicus</i> C.A.Mey. – Алтай сарығұлу				+	+				
19	<i>Aquilegia atrovinosa</i> Popov ex Gamajun. (<i>A. karelinii</i> auct. non (Baker) O. et B.Fedtsch.) – Каракөз, Кочкул-кызыл аквилегия				+	+	+	+		
20	<i>Aconitum rotundifolium</i> Kar. et Kir. – Ақ-кодол уукоргошууну					+	+	+	+	
21	<i>Anemone protracta</i> (Ulbr.) Juz. – Ақ-гүлдүү желбирек					+	+	+		
22	<i>Ranunculus alberti</i> Regel et Schmalh. – Альберт лютиги					+	+	+	+	
23	<i>Glaucium squamigerum</i> Kar. et Kir. – Түрпүлүү саргалдак					+	+	+		
24	<i>Roemeria refracta</i> DC. – Ийилген ремерия				+	+	+			
25	<i>Corydalis ledebouriana</i> Kar. et Kir. – Ледебур өрмө-карасы	+	+	+	+					
26	<i>Erysimum marschallianum</i> Andrz. (<i>E. hieraciifolium</i> auct. non L.) – Маршалл дарғыны				+	+	+			
27	<i>Chorispora bungeana</i> Fisch. et C.A.Mey. – Бунге хориспорасы				+	+	+			

28	Oreoblastus flabellatus (Regel) Suslova (Christolea flabellata (Regel) N.Busch) – Желпигичтей ореобластус						+	+	
29	Clementsia semenovii (Regel et Herder) Boriss. (Rhodiola semenovii Regel et Herder) – Семенов клеменциясы						+	+	
30	Rhodiola litwinowii Boriss. – Литвинов алтын тамыры						+	+	+
31	Potentilla hololeuca Boiss. ex Lehm. – Апакай сары казтаман						+	+	
32	P. nivea L. – Мөңгүлүк сары казтаман						+	+	+
33	Sibbaldia tetrandra Bunge (Dryadanthe tetrandra (Bunge) Juz.) – Төрт аталыктуу сиббалдия						+	+	+
34	Trigonella grandiflora Bunge – Ири гүлдүү чытыр			+	+				
35	Trifolium fragiferum L. – Кожогаттай уй беде						+	+	+
36	Astragalus macronyx Bunge – Узун желекчелүү астрагал			+	+		+	+	
37	Oxytropis humifusa Kar. et Kir. – Төшөлмө кекек						+	+	
38	Hedysarum ferganense Korsh. (H. schischkinii Sumn.) – Фергана тыйынчанагы						+	+	
39	Onobrychis chorassanica Bunge – Хорассан эспарцети						+	+	+
40	Vicia subvillosa (Ledeb.) Boiss. – Сейрек түктүү жер буурчак			+	+				
41	Geranium saxatile Kar. Et Kir. (G. meeboldii Briq., G. ferganense Bobrov) – Аска казтаманы						+	+	+
42	Euphorbia ferganensis B.Fedtsch. – Фергана сүттүү чөбү						+	+	
43	Alcea nudiflora (Lindl.) Boiss. – Түксүз гүлдүү гүлкайыр						+	+	+
44	Hypericum scabrum L. – Бодуракай сары чай чөп						+	+	+
45	Chamaenerion angustifolium (L.) Scop. (Chamerion angustifolium (L.) Holub) – Кууш жалбырактуу жекен						+	+	

Алынган маалыматтарды анализдөө көрсөткөндөй, Кара-Кой дарыясынын өрөөнүн аймагында туристтик жактан маанилүү өсүмдүктөрүнүн туристтерди өздөрүнө тартуусунун айлар боюнча мүмкүнчүлүктөрү февралдан баштап, сентябрь айын камтыйт. Бирок, айлар боюнча кесилишин караганда, туристтерди өзүнө тартуучу өсүмдүктүн түрлөрүнүн санынын көрсөткүчтөрү аркыл. Мисалы, февраль айында кооз, назик, жыпар жыттуу кар кетээри менен пайда болуучу гүлдөрү менен бир гана *Crocus alatavicus* – Ала-Тоо шафраны (байчеке-йи) туристтердин көнүлүн өзүнө ишенимдүү бураг. Ал эми март айында туристтердин көнүлүн өзүнө буруучулардын катарын Ала-Тоо шафраны (байчеке-йи) менен бирге *Iridodictyum kolpakowskianum* (*Iris kolpakowskiana*) – Колпаков иридодиктиуму (сыягүлү) жана *Corydalis ledebouriana* – Ледебур өрмө-карасы толуктайт. Апрелден баштап июнь-июль айларына чейин туристтердин көнүлүн өзүнө буруучу түрлөрдүн саны акырындап өсүп барат: апрелде 11, майда 27, июнь-июлда 32ден түрлөр. Августан баштап бул көрсөткүч азая баштайт: алсак, августта 19 түр туристтердин көнүлүн өзүнө буруучу катары кызмат кылышат, ал эми сентябрда бул көрсөткүч 5 түргө чейин кескин кыскарат. Ошентип, туристтердин көнүлүн өзүнө буруучу түрлөрдүн саны боюнча эң жогорку көрсөткүч июнь-июль жана май айларына туура келет. Жалпысынан, бул өсүмдүктөргө байланыштуу туристтик өнөкүтүк февралдан баштап, сентябрь айынын ичинде бүтөт жана 7 ай мөөнөттү камтыйт.

Түрлөрдүн ортосунда туристтерди өзүнө тартуу мөөнөтүнүн узактыгы боюнча айрыма-чылыктар даана байкалат. *Ranunculus alberti* – Альберт лютиги жана *Alcea nudiflora* – Түксүз-

гүлдүү гүлкайыр дээрлик 5 ай туристтерди өзүнө тартуу мүмкүндүктөрүнө ээ болушат. Ал эми 8 түрдүн бул көрсөткүчү 4 айды, 17 түрдүкү – 2 айды, 18 түрдүкү – 3 айды түзүшөт.

Пайдаланылган адабияттардын тизмеси:

1. Кадастр генетического фонда Кыргызстана. Том I. Грибы и растения. Часть 1. Грибы. Часть 2. Растения. Гл. ред. Э. Дж. Шукуров. – Бишкек, 2015. 368 с.
2. Коланов О. Особенности распространения видов рода *Vicia* L. (семейство бобовые – Leguminosae Juss.) по территории Кыргызстана // Мат. межд. науч. конф. «Актуальные проблемы сохранения биоразнообразия». Вестник ОшГУ. Спец. выпуск. – Ош, 2014. – С. 84-87.
3. Лазьков Г.А., Султанова Б.А. Кадастр флоры Кыргызстана. Сосудистые растения. – Б., 2014. – 126 с.

